

Jugoszlávia 1991-1992

1. A békerendszerekről

Az első és a második világháborút lezáró békerendszerek alapelvei tarthatatlannak bizonyultak immáron másodszer. A „békecsinálók” 19. századi alapelvei elöregedettek voltak már a 20. század első felében is. A békerendszer makacs védelmezői 70 esztendeje attól tartottak, hogy a háború(k)ban vesztes és a területeikből veszített államok ismét megerősödnek és államaik elvesztett területeit, vagy legalábbis a nemzeti hozzátartozóik által lakott vidékeket visszacsatolják. Ahogy ez 1938-41 között történt. Németország és Magyarország revansától, egy ideig a Habsburg Monarchia visszaállításától rettegetek. Vagy legalábbis úgy tettek, mintha ez reális veszély lenne. A német revánssal, a magyar nacionalizmussal szinte már iskoláskortól rémisztgették a szovjet, a szlovák, a cseh, a szerb, de mindenekelőtt a román gyermekeket. Jó eszköz is volt ez, az új állami tisztviselő középosztály hatalmának indoklásához az új államalakulatok belső gyengeségének elpalástolásához. A „német”, illetve a „magyar” fenyegetés vészének hangoztatásából az ellenségképből nemzeti-állami összetartó erőt kovácsoltak. Az állami adminisztráció ezredéves ideológiai trükkje ez az egyén, a polgár manipulálásában, heccelésében. 1990-92-ben minden másféleképpen történt. Nem az 1920. évi határok bomlottak fel, hanem a békerendszer elvei: a mesterségesen, nagyhatalmi érdekeket tükröző területi szervezeti egységek belülről töredeznek szét. Nincs többé a francia-angolszász nagyhatalmi érdek, amelyik Németország hátában német- (és magyar-) ellenes hatalmi-katonai képződményeket akarjon fenntartani (1920) és nincs a szovjet érdek, amelyik a Nyugt és a Szovjetunió között egy pufferzónát kívánjon (1945).

2. A térség és a nagyhatalmak

A Németország és Oroszország között fekvő térség állami szerveződése mindig is a két nagyhatalom sorsának függvénye volt. (Sok év óta ismételjük nemzeti erőink végtelenségében bizakodó derék magyarjainknak.) A történeti Magyarország egyben tartása 1849 után csak azért volt lehetséges, mert Ausztriát kiszorították a német egységből (1866) és így rákényszerült a kettős Monarchia létrehozására (1867–1918). Az 1920. évi államrendszer alapján németellenes (és megszilárdítása szovjetellenes) francia nagyhatalmi érdekből táplálkozott. Németország (a Harmadik Birodalom) erősödése és nagyhatalmi terjeszkedése nélkül lehetetlen lett volna a térség térképének újrarajzolása (1938–41 között), így a magyar területrevízió is. A második világháború után, a 1938 előtti rendszer visszaállításakor a német egységtől való megújuló félelem volt a döntő, majd az 1848–49. évi proletárdiktatúrák bevezetése már a másik, az új nagyhatalom, a Szovjetunió hatalmi érdekeiben állt. A diktatúrák azután konzerválták is az 1945. (illetve 1920.) évi rendszert: nemcsak a politikai, de az etnikai-vallási kisebbségeket

sem, általában az államon belüli autonómiákat nem tolerálták. (Külön kérdés, hogyan fért össze az internacionalizmus fennköltnek mutakozó eszméje a legdurvább államnacionalizmussal.)

Amikor a Szovjetunió feladta nagyhatalmi aspirációit, először a német kérdést kellett rendezni. „A világháborút be kell egyszer fejezni” – mondtuk 1989 szeptemberében. A térségben azután 1990-92-ben végbement az 1949-ben (egyres helyeken, így Jugoszláviában 1945-ben) bevezetett szovjet rendszerek politikai leváltása. Jugoszláviában ez történik most. Azon a napon azonban, amikor a Szovjetunió feladta a zónát, mint hatalmi övezetet, megindult térségünk jelentőségének világpolitikai átértékelődése. Megindult feltartóztathatatlanul egy leértékelődés katonai- és állampolitikai szempontból és megindult egy felértékelődés az európai egység, Nyugat-Európa szempontjából.

Ahogy a szovjet veszélyeztetettség elmúlt a térség kis államainak szemé elöl és a helyén létrejött államalakulat(ok) valóban baráti szomszédaink lettek, mind világosabban látszik a „másik nagy”, az USA politikai szerepe az elmúlt 40 esztendőben. Nem sokat tévedtek azok, akik az amerikai jelenlét mögött kimutatták a szovjetellenes nagyhatalmi-katonai érdekek vezérelvét. Az USA azt a politikai erőt és államot támogatta, amelyik a Szovjetuniókat mint katonai-politikai hatalomnak leg többet árthatott és ártott. Nem a térség államainak belső demokratizálása vezette – természetesen. Így szinte az utolsó pillanatig kiemelten támogatta a térségben azt a két államalakulatot, amelyik a leginkább megőrizte a sztálini hatalmi szervezetet: Romániát és Jugoszláviát. (A volt szocialista országokban 1956 után már csak a propagandisták hitték, hogy a Szovjetunió nyugati, afrikai, ázsiai internacionalista akciói az ottani dolgozó osztályok felszabadítását célozták és nem hatalmi-stratégiai szempontokat. Kérdés, meddig lesz még a szovjetellenes ösztön oly erős, hogy elfedje az amerikai akciók, és szlogenek mögötti hasonló célokat. Lásd a „Rab nemzetek felszabadítása” etc. programokat.)

A döntő kérdés természetesen: vajon az új Egységes Európa miként épül fel: mennyiben lesz az „államok Európája”, a „nemzetek Európája” vagy a „polgárok Európája”. Az államhatárok fokozatos feloldása mennyire lesz sikeres? És mi lesz Németország szerepe az újrendeződésben. Erősödik az a történelmi tendencia, amely szerint Németország az ezredfordulóra átveszi az európai pénzpiac és általában a gazdasági központ szerepét? Megfosztva ezzel Párizst és Londont több évszázados súlyától? (Ennek jelei az 1980-as években igen határozottan látszóttak már.) Így fog idomulni a világtendenciához, örökre leszámolva a politikai-katonai hegemonia hagyományaival? És mi lesz a nagy keleti államszervezettel?

3. Kicsinyek önállósága

1989-ben, amikor a szovjet rendszer lebontásáról még csak Magyarországon és Lengyelországban beszéltek és terveztek a politikusok, azt gondoltuk, egy Marsall-segélyre építve a térség kis államai valamiféle föderatív területi szerveződésben fogják társadalmi berendezkedésüket a nyugat-európaival kompatibilissé, „összekapcsolhatóvá” tenni. Azt gondoltuk, a nyugat-európai 12-ek államai mellett fokozatosan nőhet majd fel a közép-európai kisállamok együttese, míg a harmadik, nagyobb föderatív ország a demokratizálódó Szovjetunió lehet. 1992-ben már másképp kell gondolkodni a politikusoknak?

1992 az első lehetőség, 150 év óta, amikor nem közvetlen nagyhatalmi érdek határozza meg a területi és politikai berendezkedéseket. Németország és a volt Szovjetunió között ma hatalmi vákuum alakult ki. S nem hallgatható el: ez a vákuum általános érdektelenséggé, leértékelődéssé is fajulhat. A világ a „kis tigris”-ekre, az arab zónára, sőt Afrikára, Dél-Amerikára figyel. Vajon az lesz a sorsunk, mint Közép-Amerikáé? Ahol a kis államok belpolitikai váltógazdaságban örlik fel a „demokrácia” tanulásának jegyében társadalmi energiáikat, s egymás elleni kisszerű állami-nemzeti intervenciók szolgálatába szegődik középosztályuk? Vagy túlemelkednek a térség népei a jelenlegi káoszon, a politikai porondon a nyilvánosság előtt kőbaltával operáló hályogkóvácsokat falujukba hazaküldve, megkísérlik „európai” módon berendezni településeiket? A felelősség a mai középosztályok és a politikusok vállán sokkal nagyobb, mint 1848 óta bármikor. A térség polgárainak sorsa az önálló államok vezetőinek döntéseitől függ.

4. Jugoszlávia az „állatorvosi ló”

A békerendszereket alapjaiban mégsem a hatalmi változások, hanem századunk ipari-modern társadalmának mozgási repesztették szét. Európában összeomlóban van a 19. század terület-szervezési elve, amelyik a földrész lakosságát csakis hatalmi-állami egységekre bontva képzelte életképesnek. Az állam eszerint olyan területi szervezeti egység, amelyik hadsereggel védi a terület „lakóinak” érdekeit más államokkal szemben, határain belül önálló pénzügyi és vámpolitikával zárja el a másik állam területéről magát. Belső szervező erejével (rendőrség, igazgatási-kulturális apparátus etc.) fenntartja a termelés és az egyéni érintkezés biztonságát, felvállalja a területen lakók képzésének egy általános szintre emelését és magára vállal bizonyos szociális kiegyensúlyozó szerepet. Az állam összetartó ereje a nemzeti eszme, ezért is a lakosság valamelyik csoportja az államalkotó „nemzet”, a többiek, a más nyelven beszélők a „nemzetiségi”-ek. Térségünk államberendezkedései e recept szerint épültek. (1920-ban, 1945-ben.)

A mostani századvég európai jelenségei mindezeket az elveket megkérdőjelelik. Az utazás, a tömegkommunikáció (a TV, rádió tömegessége) polgárok százmillióit ébresztik rá a más államterületen lakók hasonlóságára és fogadtatják el az ott élők eltérő voltát. Mind kevésbé értik az olyan mulatságosnak tűnő akadályokat, mint a pénznemek, a határok, vámok különbözőségei. A világpusztító fegyverek az államok közötti háborúkat lehetetlenné teszik, az atom nem csak a szomszédot pusztítja. Egyébként is orvosi esetnek tartják azt, aki képes vitás dolgait szuronydöfással vagy lövöldözéssel elintézni. (A délszláv népek egymás elleni kegyetlenkedései ezért is dermesztették meg a művelt európai gondolkodást.) Az ipari társadalom környezetpusztításának tudatosodása ráébreszti arra, hogy a hagyományos állami-nemzeti tagolódás az egyetemes veszélyeztetettséget legyűrni nem képes. (A „szomszéd” államterület erőművei, vegyi üzemek a „mi vizeinket, levegőnket is pusztítják.) Az ipar, a kereskedelem hatékonyságának az állami határok akadályai. Mindinkább felismerik: Európa hanyatlásának megállítása és az új Európa berendezkedése csakis a hagyományos államszervezetek átalakulásával lehetséges. A földrész lakosságának területi szerveződése új formákat kívánnak. De milyet?

Az ipari társadalom a kultúrák közvetítés tömegessége fel is szabadítja az egyént. Individualizálja és mint egyén keresi a

hozzá hasonlóan gondolkodó egyén társaságát. Nem tűri az évszázados állami-közösségi eszményeket. A nyelvi, a vallási azonosságot fontosabbnak tartja az állampolgári azonosságtudatnál. És mind határozottabbak az egyéb azonosságtudati jelenségek: a társadalmi réteg szerinti vagy foglalkozási azonosságtudatok. Mint ahogy mind erősebbek a közvetlen vidékez való mikro kötődések. ahhoz a tájhoz, közösséghez, melyhez, mint egyént, ezernyi élmény, nevelődése köti. A 21. század az egyén és közösség viszonyában új típusú szerveződések tarkaságát fogja eredményezni.

A volt szocialista országokat ugyanúgy, mint Nyugat-Európát is, elérte az etnikai reneszánsz hulláma. Súlyos tömegű, évszázados nacionalista hordalékot dobott a felszínre. De az etnikai reneszánsz, a nemzeti összetartozás megújulása nemcsak az avitt nemzeti ideológiák felmelegítése lehet, hanem egyik alapja a kisközösségi, államtól független szerveződéseknek. Mint ahogy a vallási reneszánszban is rejlenek ilyen előrehajtó erők. Ha Jugoszlávia vagy netán más volt diktatórikus állam etnikai felbomlása következtében a sok kis, új köztársaság mindegyike a múlt századi államszerveződés útjára lépne, kifejlesztve önálló hadseregét, önálló fizetési eszközét, állami protekcionizmust a vám- és gazdaági rendszerben – az a térség végleges süllyedésével járna együtt. De ha az új, kis területi szerveződések az egyén kisközösségi azonosságtudatának kibontakozásai lesznek, ha azt jelentik, hogy az egymással szomszédos területek új típusú kapcsolatokra lépnek, függetlenül az eddigi nagy állami központoktól (Belgrád, Budapest, Bukarest, Prága etc.), akkor a térségben a munkaerő és szakértelem akadály nélküli cseréje, az értelem, a hozzáértés szabad áramlása valósulhat meg. (Nem zárva ki az új típusú federált, vagy a régi szövetségi rendszerek újraalakítását. Akár a régi államközösség egységeinek egyes részeivel, akár az új szomszédokkal.) S ezzel egy hosszú hanyatlás után talán egy mindenki számára előnyhöz hozó emelkedés következhet.

*

Jugoszlávia keletkezéstörténelmével, bomlásának okaival sokat fog még bíbelődni a történetírás. A História füzetének tervezésekor a szerkesztő jegyzeteiben ilyen mondatok álltak: „a diktatúrával egyben tartott állam bukása”; „a kisebbségek és politikai rendszer viszony a kevert nyelvű és vallású társadalmak váltsága”; „Jugoszlávia, aki sikeresen szembeszállt Sztálinnal”; „Tito és Jugoszlávia, mint az ellentétek mellett is a magyar politikai törekvések megértője, sőt a magyar politikai reformok támogatója”; „helyesnek bizonyult, hogy a jelenlegi magyar politika távol tartotta magát a konfliktustól”; „a magyar értelmiségieknek meg kell végre ismerniük szomszédjaik történelmét és jelenét”; „jelentessük meg végre többszázéves példányban olcsó térképet, hogy mindenki falára kitűzhető legyen egy figyelmeztető rajz: hol is fekszik és mekkora is Magyarország” etc.

Hamarosan azonban világossá lett: Jugoszlávia a sztálini rendszerek bomlásában az „állatorvosi ló”, amelyen a rendszer minden torzulása (közös torzulásaink) megtalálható. Általánosabb európai beilleszkedési zavarok olvashatóak ki az utóbbi hónapok történelméből. Ezért Európa és Magyarország modern kori történelméről készülő munkánk néhány gondolatát illesztettük a tanulmányokhoz.